

Сергій Швидкий
(Слов'янськ)

ЧИСЛОВА МАГІЯ В НАРОДНІЙ МЕДИЧНІЙ КУЛЬТУРІ НАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується магія чисел у народній медичній культурі населення Слобідської України в ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: число, магія, лікування.

The article investigates the magic of number in the folk medical culture of the population of Slobodskaya Ukraina of the ХІХth – the beginning of the ХХth c.

Keywords: number, magic, treatment.

В статье исследуется магия чисел в народной медицинской культуре населения Слободской Украины в ХІХ – начале ХХ в.

Ключевые слова: число, магия, лечение.

У міфопоетичних системах число є найвідомішим класом знаків. Ставлення до числа у світі обрядів і замовлянь не рівнозначне сучасному. Сучасне число – знак кількості. У міфологічному світо-сприйманні число – показник не кількості, а якості предмета. Числа є знаками

ієрархічної цінності образів замовлянь та обрядодійств. Міфочисла взагалі не рахують, а характеризують. З неоднорідності й нелінійності чисел у міфі, ритуалі, магії впливає різна насиченість їх символікою. У цілому тут простежується лише один критерій: чим менше число – тим воно символічніше, і символіка ця багатозначніша.

З усіх чисел, на думку вчених, найспецифічніша семантика в числа «один» [13, с. 630]. У давніх текстах «один» трапляється дуже рідко, а то й зовсім відсутнє. Воно означає, як правило, не стільки перший елемент ряду в сучасному значенні, скільки цілісність і єдність. Досконала цілісність, яку розуміли як одиницю, пояснює приписаний числу «один» таку досконалу цілісність, як Бог або Космос.

Подібну думку висловила М. Новікова, яка зазначила, що число «один» може включати в себе такі значення: центральний, середній; такий, що вміщує в себе всіх собі подібних, репрезентативний; найдієвіший, потужний, магічний; верховний, найвищий, володарний [11, с. 277]. Вона вважає, що число «один» і його символіка постали з двох логіко-магічних операцій: заміщення і вичленення [11, с. 277]. Під заміщенням розуміємо магічну частину замість цілого, де функцію частини виконував один суб'єкт або предмет. Вичленення співвіднесене з процедурою вибору і значення обриту. За аналогією діє і магія: повинен звідати долю, яка була пророкована «багатом» [11, с. 278]. Символіка «одного» взяла на себе функцію центру. «Один» остаточно набув значення «божественного» або «царственного» числа й особи, яку воно визначає.

Етнографічні джерела дають підставу стверджувати, що число «один» рідко трапляється в народній медичній культурі населення Слобідської України XIX – початку XX ст. На нашу думку, його функцію перебало на себе число «перший». У Нікольській слободі Старобільського повіту, коли весною почують перший крик зозулі, брали з під правої ноги небагато землі, клали її за пазуху, потім зав'язували в хусточку й вішали на шию хворому, до хрестика [6, с. 189], а в слободі Ново-Миколаївці Куп'янського повіту першим весняним дощем змочували голову, щоби не боліла [8, с. 89]. Від болю зубів збирали перший цвіт вишні, а від «младенчеського» варили перший цвіт соняшника [6, с. 7].

Число «два» у ведійській традиції виступає як символ протиставлення, розділення і зв'язку, з одного боку, і як символ відповідності або гомологічності протиставлених членів – з іншого [13, с. 630]. «Два» охоплює значення: пара, двоїстість,

бінарність; протиставлення одному непарному (за формулою: три – це не два плюс один); множення, збільшення; дроблення, несправжність.

Очевидно, що одним із значень числа «два» є парність. Але значення парності, тісно пов'язане з принципом симетрії, легко могло перейти в значення двоїстості: зіставлення і протиставлення двох об'єктів, що мають єдине призначення, але різні диференціальні значення. Від цього беруть свій початок у замовляннях образи двох братів – небесного і земного; будь-яке збільшення числа в замовляннях (подвоєння, потроєння) розуміється як збільшення буття: незаперечності присутності повновладдя, існування й істотності. Подвоєння тлумачиться як розщеплення цілісного суб'єкта: його «істину» і «неістину», підмінну, позірну іпостасі. Так, у міфологічному світі уходять мотив двійника і двійництва. «Іхав дід стар, під ним кінь кар, а ти червона кров стань. На морі два брати січуця, рубаюця, сестра прийшла, кров ни пішла» (замовляння від кровотечі; слобода Ново-Астрахань Старобільського пов.) [6, с. 35]. «Ішло дві сестри по Божій путі, несли два ножи – цюкаюця, рубаюця і кров не йде» (замовляння від кровотечі; слобода Нікольська Старобільського пов.) [6, с. 193].

Численні магічні способи лікування, у яких числова магія відіграє не останню роль, підтверджують думку автора спеціального монографічного дослідження на цю тему А. Бородіна, що найвживанішими в лікувальній магії були цифри «три» і «дев'ять». З давніх давен, оточені різноманітними повір'ями, їх вважали символами мудрості, долі, знань [4, с. 115]. Число «три», наприклад, трапляється в релігійних віруваннях багатьох народів. Ще в древньому Вавилоні поклонялися трьом божествам – Сонцю, Місяцю, Венері. Трьох богів – Гора, Осириса й Ізиду – знали в Єгипті [4, с. 115].

Першим числом у цілому ряді традицій (у тому числі даньокитайській) вважається «три», воно відкриває числовий ряд і кваліфікується як досконале число [13, с. 630]. Християнський Бог теж виступає в трьох іпостасях – Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух. Український тризуб також є підтвердженням триєдності світу.

«Три» відкриває числовий ряд і кваліфікується як досконале число, воно не

тільки образ досконалості й вищості, але й головна константа міфопоетичного макрокосмосу і соціальної організації. Число «три», на думку М. Новикової, включає в себе значення: тричленна вертикальна модель світу, а значить, – «весь світ» за вертикаллю; сукупність царств верхнього, середнього, нижнього; динамічний цикл змін (наприклад: ранок – день – ніч); ліве плюс праве – центр (ширше: формула «два плюс один»); збільшення, посилення, виражена магічність, святенність [11, с. 271].

Число «три», на думку вчених, надзвичайно «дійовий», універсальний для світової культури символ. Засвоєння поняття (і символу) «три» зміцнило, по-перше, символіку центру. По-друге, воно створило умови для формування динамічної моделі світобудови. По-третє, воно посилило спочатку поцінвальну, а потім і етичну диференціацію протилежних сторін цієї світобудови. Дуже часто в замовляннях та обрядодійствах «три» трактоване за формулою «два плюс один» [11, с. 271, 272].

Етнографічні джерела зафіксували широке використання числа «три» в народній медичній культурі слобожан. Наприклад, у Нікольській слободі Старобільського повіту, коли жінка-знахарка набирала «непечату воду», то одягала на себе все чисте, як на свято, і вночі, щоб не чути людської розмови й шуму, ішла в супроводі кого-небудь брати воду з трьох криниць. Перед кожною криницею робила три земних поклони і говорила: «Господи Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй нас, амінь. Здоров, земля Тетяно, а вода Оляна! Благослови мене, Господи, водиці набрати рабу Божому (ім'я)» [6, с. 193]. При лікуванні вроків брали воду ніким не питу і не куштувану, виймали з печі три вуглики, доставали четвергової солі; усе це клали в стакан, дули над ним тричі, тричі спльовували в бік, ненароком збризували хворого тричі, давали відпити тричі [...] [10, с. 89]. При лікуванні зубного болю зривали «тридев'ять» стебел молочаю, варили їх у горщику тричі протягом трьох днів. Потім переливали відвар у глечик, парилися над ним і в роті полоскали, намагаючись при цьому не пролити жодної краплини відвару. Коли виполоскали рот, виливали цю молочайну воду туди, де сходяться три тини разом [6, с. 191]. Від «сухотки»

хвору дитину «загнічували». Це робили в такий спосіб. Уранці, до сходу сонця, бабка хвору дитину саджала в протоплену звечора піч, а мати цієї дитини виходила з хати і тричі обходила навколо хати [14, с. 53]. Якщо парубок покинув дівчину, то вона повинна була відслужити заупокійну панахиду за тим, хто її покинув, як за померлим, разом у трьох церквах – віднести для панахиди у всі три церкви по три хліба і найняти дзвонарів дзвонити разом у трьох церквах [9, с. 171].

«Три» – це найбільш «навантажене» число. Сама присутність його не тільки в обрядодійстві, а й у тексті покликана сприяти позитивній дії замовляння. Магія чисел та числових відношень притаманна й іншим фольклорним жанрам, проте із замовляннями вона пов'язана тісніше, аніж із будь-якою іншою традицією: «Йшло три соколи через клени-мости. Перший сокіл кров хлябає, другий сокіл більмо зганяє, третій сокіл чорную галку чистить с раба божого (ім'я)» (замовляння від більма; слобода Свято-Дмитрівка Старобільського пов.) [6, с. 8]; «Дуб у полі, щука в морі, місяць на небі; коли будуть ці три брати у купі пити та гуляти, тоді у народженого, молитвеного зуби будуть боліти» (замовляння зубного болю; слобода Колядовка Старобільського пов.) [6, с. 1003]; «Ехал св. Юрей на сером коне. Выехал на Святую гору, заиграл во золотую трубу: прибегло к нему три пса – черный, белый и серый. Черный от черного глаза, белый от белаго, серый от сераго рожденному (такому то) крещенному от беляма» [1, с. 140, 141].

На відміну від динамічної цілісності, яку символізувало число «три», число «чотири», на думку В. Топорова, є образом статичної цілісності, ідеально стійкої структури [13, с. 630].

Основні значення числа «чотири»: чотиричленна горизонтальна модель світу, чотири сторони світу, чотири пори року, дворазова парність (за формулою: «два плюс два»); множення, збільшення.

«Чотири» в числовому вигляді в замовляннях трапляється рідко. Хоча частіше воно має нечислове вираження (чотири предмети без згадки самого числа: «Тут тобі не стояти, жовтої *кости* не ломати, червоної *крові* не пити, щирого *серця* не в'ялити, білого *тіла* не сушити хреще-

ного, родженого раба Божого» (ім'я) [6, с. 34]), але все ж таки «чотири» присутне в деяких текстах замовлянь: «Місяць на небі, як сії чотири братії вмісті сойдуться, тоді у молитвенного, хрещеного раба Божого (ім'я) будуть зуби боліти...» [5, с. 2]; «Добрий вечір кури! Прийшли до вас с крикливцями-плаксивцями, с нижницями, с бизсонницями. Дайте нам сон зо всіх чотирьох сторон рабу Божому (такому то). Ночу півням співати, а дитяти спати» [1, с. 140]. Подекуди від п'янства радили відслужити молебен у чотирьох найближчих церквах [9, с. 171].

У будь-який період життя людства, у фольклорі, мистецтві й релігії різних цивілізацій спостерігаються характерні, найживаніші числа. Серед них особливою життєвістю відзначалося число «сім», яке в період середньовіччя вважалося універсальним. Розглядаючи давні християнські джерела, можна помітити, що в Євангеліях від Матвія, Марка, Луки, Івана, а також в Об'явленні Івана Богослова містяться багаточисельні згадки цифри «сім». Огляд класичної грецької літератури також засвідчує часте повторення в античних міфах, переказах, легендах цього числа. Священна книга індусів «Ригведа» й епічна поема «Рама-яна» засвідчують, що і давньоіндійська міфологія подає багатий матеріал для підтвердження універсальності числа «сім».

Багаточисельні згадки числа «сім» містяться в Старому Заповіті. Особливо це стосується книг Буття, Виходу і Левітів. Достатньо нагадати біблійні легенди про всесвітній потоп [3, 1М.; 7, с. 15, 16], про віщі сни фараона [3, 1М.; 14, с. 57, 58], ритуал жертвоприношення і зцілення хворих [3, 3М.; 13, с. 135–141].

Дослідження літератури й археологічних знахідок Давнього Єгипту, Вавилону підтверджують універсальність числа «сім» у цих культурах.

Давньовавилонські храми зикурати часто будували семиповерховими і фарбували в різні кольори в послідовності, які були наближені до кольорів веселки. Вавилонська цивілізація мала великий вплив на сусідні країни і залишила помітний слід в їхніх культурах. Давні шумеро-аккадські астрономи за допомогою веселки намагалися підтвердити свої астрономічні уявлення. Вони додавали

сонце і місяць до п'яти планет як обґрунтування семи кольорів веселки. Постійне розміщення семи кольорів веселки стало основою давніх уявлень про магічний характер числа «сім». Подальше утвердження такого уявлення зобов'язане релігіям, які, керуючись міркуваннями теологічного характеру, надавали магічного значення предметам і уявленням, що містили в собі число «сім», наприклад: сім терас зикуратів, сім смертних гріхів, сім отворів у голові людини, сім вільних мистецтв, сім днів посту, сім днів тижня тощо. Наступний момент, на який необхідно звернути увагу, це те значення, яке відіграло число «сім» у міфології. На думку багатьох дослідників, сімку вважали священним числом багато народів. Цікаво, що скіфський пантеон становили сім богів, як і пантеон князя Володимира. На думку С. Бессонової, сакральний зміст сімки сформувався в «епоху Світового дерева». Число «сім» постає як «замкнений організований простір, що протистоїть хаосу, який має сім основних координат: верх, низ, центр, південь, північ, захід і схід, де поєднана тричленна вертикальна система (верхній, нижній та центральний світи) із чотиричленною горизонтальною (південь, північ, захід і схід)» [2, с. 53]. Число «сім», на відміну від інших чисел, трапляється набагато рідше. Так, наприклад, при лікуванні сказу повторно вживали ліки через сім днів [7, с. 5]. Найчастіше «сім» трапляється в числовій комбінації «сімдесят сім». У слободах Нікольській і Попівці Старобільського повіту, щобвилікувати лихоманку, відраховували сімдесят сім зернин пшона, за кількістю існуючих лихоманок, ішли до будь-якого водотоку (струмка, річки) і кидали їх туди через голову, промовляючи: «Вас сімдесят сім, нате вам по пшонині всім». Повертаючись додому, треба було читати молитву Господню, не оглядаючись і не відгукуючись зустрічним [6, с. 189, 860].

У багатьох випадках фігурує число «дев'ять», яке отримане трикратним повторенням тріади. У давній китайській поезії число «дев'ять» використовують у значенні «все». Можливо, головною функцією числа «дев'ять» є підсилення магічного впливу на хворого. Число «дев'ять» уходить до розряду загальнослов'янських сакральних чисел.

Як зазначає В. Топоров, велику роль відіграє воно [число. – С. III.] в індивідуальному містичному досвіді [13, с. 631]. При лікуванні «вогника» брали три по дев'ять лучин, запалювали їх і через їхній вогонь бризкали з рота водою на хворі місця [6, с. 894]. Від «сплішника» (коли корчиться дитина) виймали з печі паляницю, раніше за інших туди посажену, сируватою, піднімали верхню скоринку, брали звідти гаряче тісто, скатували з нього тричі по дев'ять «комочків» і катали по спині хворої дитини [6, с. 190]. А хвору дитину на сухоти купали в купелі, додавши туди тричі по дев'ять вареників, зліплених із землі, яку брали на покуті [6, с. 33]. При замовлянні хвороб тексти повторювали найчастіше дев'ять разів.

Від множення чисел «три» і «дев'ять» утворилося число «двадцять сім». При виліванні волосу брали двадцять сім житніх колосків, клали на них хворий палець або хвору частину тіла і лили зверху теплу воду, промовляючи: «Лийся, волос, на колос, водяний, вітряний, прозорий, подуманий, погаданий, підстріганий. Тут тобі ні стоять і ні бувать, а жовтої кости ні ломить, і білого тіла ні сушить, і червоної крові ні мутить, і сугави ні крутить» [6, с. 36]. Іноді хворобу намагалися передати тварині. Щобвилікувати сухоти, варили двадцять сім галушок з різного борошна, купали в «юшці» до сходу сонця, а галушки віддавали собакам [15, с. 74].

Від множення чисел «три» і «чотири» утворилося число «дванадцять», яке також належить до найуживаніших у міфопоетичних культурах числових шаблонів: дванадцять місяців, відповідно – дванадцять зодіакальних знаків, у християнській традиції – дванадцять апостолів. Число «дванадцять» прийнято вважати щасливим [13, с. 630, 631].

У деяких обрядах, способах лікування населення Слобідської України, зафіксованих в етнографічній літературі XIX – початку XX ст., простежується магічне значення числа «дванадцять». Так, наприклад, від пранців (сифіліс) хворого «сажали на зілля» і парили його дванадцять днів, протягом яких він їв лише один прісний солоний корж [6, с. 188]. «Преполох» лікували рубанням сокирою біля порога хати дванадцяти паличок з

віника [9, с. 171]. У слободі Ново-Миколаївці Куп'янського повіту, якщо заміжня жінка буде мити собі голову дванадцять понеділів підряд, не пропускаючи жодного, то в неї помре чоловік [8, с. 11]. У слободі Сватова Лучка Старобільського повіту дванадцять воскових кульок, що утворювалися на свічці під час читання в церкві Євангелія, уважалися корисними від лихоманки [8, с. 89].

Число дванадцять часто трапляється в текстах замовлянь: «Шов святий Мойсей чорною дорогою на зустріч йому ідуть дванадцять дівичь-трясовичь...» (слобода Свято-Дмитрівка Старобільського пов.), «Іде святий Юрій через золотий міст на білим коні, а за ним дванадцять хортів...» (слобода Ново-Астрахань Старобільського пов.). Б. Рибаків дотримувався думки, що число «дванадцять» поширене у світовому фольклорі перш за все як число дванадцяти місяців у році [12, с. 168].

Окрім найпоширеніших чисел «один», «два», «три», «чотири», «дев'ять», «дванадцять» маємо й інші числа, які також наділяли магічним значенням, однак вони не були настільки вживаними, на відміну від названих. При лікуванні багатьох недуг слобожани використовували так звані гнізда, або, як вони говорили, «сажати на зілля». Це був своєрідний трав'яний збір, настояний на горілці, яким лікували різноманітні хвороби [6, с. 189]. «Гнізда» були повні й неповні. Неповне «гніздо» – з трьох-шести трав, повне – з дванадцяти, дев'ятнадцяти і двадцяти дев'яти трав. При лікуванні сказу зазвичай варили «гнізда» з дванадцяти трав [7, с. 6, 7].

У ряді вірувань і магічних діях центральним є прагнення до уникнення пари чи одиничного. Однак у передбаченнях долі й родинній обрядовості феномен пари посідає суттєве місце: «Во ім'я Отця і Сина одступися, нечиста сила, та вселися Дух святий і возлюби нас так, як нас Бог возлюбляв, як ми возлюблено під вінцем стояли, і як нас батюшка благословляв і на нас вінці надівав, щоб так ми й віку доживали в радості, веселості, благословенно, неосудженно». Символіка одиничного й пари відома і сучасній традиції.

У замовляннях також трапляється протиставлення одиничного і множинного. У такому випадку превалює сила того, хто допомагає хворому позбутися хворо-

би, і хто може один протистояти багатом та небезпечним істотам.

У деяких вербальних текстах формулами-оберегами виступає послідовний ряд числівників: числівниковий ряд, заснований на зростаючій лічбі. Найпоширенішою є лічба від одного до трьох. Здебільшого вона супроводжується виконанням магичних дій відповідної кількості разів. Операція рахунку по одному в магичній практиці завжди передбачає ситуацію вибору та ритуал обрання. Лічба необхідна для того, щоб у потрібному місці рахунок перервався. Тому він може бути довгим, але ніколи не буває безконечним: саме кінець, знаходження необхідного предмета чи істоти є метою нумерологічного ряду. Наприклад: «На камені, на острові, на Осіянській горі бігло три ріки: одна водяна, друга медяна, третя кривава. Я водяну виллю, а медяну вип'ю, а кривавою кров замовлю». Числівниковий ряд, заснований на зменшенні, має більш категоричну мету лічби: порядок зменшення чисел передбачає звуження впливу хвороби, істоти або явища та їх зникнення. «Святий отче Нікола, великий поморник. Сам Господь Саваоф і причиста Божа Мати, поможи от черви шептати. Було черви дванадцять братів. Из дванадцяти стало одинадцять, из одинадцяти – десять, из десяти – дев'ять, из дев'яти – вісім, из восьми – сім, из семи – шість, из шести – п'ять, из п'яти – чотири, из чотирьох – три, из трьох – два, из двох – один, из одного ні одного у бичка (такой то) шерсти» (замовляння від черви; слобода Свято-Дмитрівка Старобільського пов.) [6, с. 9].

Подекуди зафіксовано використання числа «сорок». На новонароджену дитину лукавий міг наслати «крикливиці» крізь відкриті вікна, якщо батьки не закривалися на ніч упродовж сорока днів після її народження [14, с. 55], при лікуванні сказу треба було сорок днів хворому вживати ліки [7, с. 8].

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що в народній медичній культурі Слобідської України XIX – початку XX ст. магія чисел, сягаючи своїм корінням глибини віків, мала велике значення. Серед найпоширеніших були числа «три», «дев'ять», «дванадцять», які трапляються як у текстах замовлянь, так і у відповідних обрядодіях. Менш поширеними були числа «один», «два», «чотири», «сім» та ін.

Література

1. *Бабенко В.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринославль : Типография Губернского земства, 1905. – 144 с.
2. *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов. – К. : Наукова думка, 1983. – 138 с.
3. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / переклад проф. Івана Огієнка. – К. : Українське Біблійне товариство, 2003.
4. *Бородин А. И.* Число и мистика. – Донецк : Донбасс, 1975. – 152 с.
5. *Ветухов А. В.* Из этнографических материалов по Харьковской губернии. – Х. : Типография «Печатное дело», 1905. – 7 с.
6. *Иванов В. В.* Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края. – Х. : Издание Харьковского губернского статистического комитета, 1898. – Т. 1. – 1012 с.
7. *Иванов В. В.* Народное лечение бешенства. – Х. : Типография Дарре, 1886. – 8 с.
8. *Иванов П. В.* Жизнь и поверья крестьян Купьянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х. : Типография «Печатное дело», 1907. – Т. 17.
9. *Коваленко Г., Манжура И.* К народной медицине малоруссов // Этнографическое обозрение. – 1894. – № 4. – С. 169–186.
10. *Маркевич Н.* Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К. : В типографии И. и А. Давиденко, 1860. – 172 с.
11. *Новикова М. П.* Коментар // Українські замовляння. – К. : Дніпро, 1993. – С. 199–305.
12. *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. – М. : Наука, 1987. – 782 с.
13. *Топоров В. Н.* Числа // Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2 т. – Т. 2. – С. 629–631.
14. Харьковський збірник. Літературно-наукове приложення к «Харьковскому Календарю» на 1889 г. – Вып. 3.
15. *Чубинський П.* Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : у 2 кн. – К. : Мистецтво, 1995. – Кн. 2. – 224 с.